

ПРАВО

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 94:2-852(47+57) “1917/1921”

*Бондаренко В. Д., Андрусин Б. І.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

МОДЕЛЬ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА (1917 – 1921 рр.)

Розкрито сутність радянської моделі становлення і утвердження в Україні державно-церковних відносин у період комуністичного режиму 1917–1921 рр., коли було законодавчо закріплено принцип відокремлення Церкви від держави. Проаналізовано практику активного втручання держави у справи Церкви, яка сприймалася владою, як політичний опонент.

***Ключові слова:** державно-церковні відносини, моделі, держава, Церква, релігія, святкові дні, УСРР, воєнний комунізм, більшовики, комуністичне будівництво.*

В основі радянської моделі державно-церковних відносин лежить ідейно-світоглядне розходження між релігійним та радикально-соціалістичним (більшовицьким) світосприйняттям та розумінням ролі держави і Церкви у суспільному розвитку. Схожа до певної міри на релігію віра у побудову комунізму за умови її практичної реалізації фактично програмувала системне ідеологічне змагання з релігійним світоглядом, а на інституціональному рівні – винищення або жорстке обмеження в правах Церкви з боку тоталітарної держави. Свого часу, аналізуючи цей феномен, Папа Римський Іван Павло II у своїй знаменитій енцикліці “*Sentesimus annus*”, присвяченій сотій річниці енцикліки папи Лева XIII “*Regum novarum*” (“Про нові речі”), що поклала початок системному викладенню Католицькою Церквою свого соціального вчення, зазначав, що “Культура і практика тоталітаризму несуть із собою заперечення Церкви. Держава або ж партія, котрі стверджують, що можуть реалізувати в історії абсолютне добро, котрі себе ставлять над усіма цінностями, не будуть терпіти визнання об’єктивного характеру добра і зла, іншого, ніж бажання тих, хто здійснює владу, який за певних умов може стати основою осуду їхньої поведінки. Саме тому тоталітаризм намагається знищити Церкву, а в кращому випадку підпорядкувати її собі і зробити із неї знаряддя свого ідеологічного апарату” [1].

Новітні дослідження тематики взаємовідносини Церкви і партійно-державних

органів радянського періоду загалом і його початкового етапу становлення і утвердження в Україні комуністичного режиму 1917–1921 рр. зокрема знайшли свої оцінки у наукових працях українських істориків, політологів, філософів і лише частково правознавців. У висвітлювану нами проблему зробили свій внесок науковці, серед яких слід виділити Б. Андрусишина, В. Бондаренка, О. Бучму, С. Головащенко, Я. Грицака, М. Заковича, А. Зінченка, О. Ігнатушу, В. Єленського, А. Киридон, А. Колодного, В. Костицького, О. Лисенка, В. Лубського, Г. Надтоку, В. Пащенко, М. Поповича, О. Рєєнта, О. Сагана, Б. Совенко, Н. Стоколос, Ф. Турченка, О. Ткачук, І. Тюрменко, В. Ульяновського, І. Усенка, О. Фороситюка, Н. Шип, О. Шубу, П. Яроцького та ін.

Однак, незважаючи на усю однозначність більшовицької ідеології у її ставленні до релігії і Церкви, у перші повоєнні роки практичне ставлення влади по відношенню до різних конфесій суттєво різнилося. Першого удару було завдано Російській Православній Церкві (РПЦ). “Більшовики об’єднали свою боротьбу за владу і знищення старого ладу з боротьбою проти Руської Православної Церкви, котра для прибічників діалектичного та історичного матеріалізму була “а рiогi” ідеологічним противником і котру необхідно було зруйнувати і знищити в першу чергу, оскільки вона і після революції, будучи інституційною частиною царської Росії, рішуче захищала старий лад” [2].

Ю. Канигін у книзі “Початок і кінець часів” наводить секретну вказівку, підписану Головою Раднаркому Леніним: “Відповідно до рішення В.Ц.В.К. і Рад. Нар. Комісарів необхідно якомога швидше покінчити з попами і релігією. Попи підлягають арештам як саботажники, розстрілювати безпощадно і повсюдно. І якомога більше. Церква підлягає закриттю. Приміщення храмів опечатувати і переробляти на склади”. Крім того, зазначає Ю. Канигін на початку 1918р. Ленін наполягав “перевести Росію в католицизм, групуючись на тезі Енгельса, ніби католицизм може об’єднати Європу. Ленін підтримував будь-які релігійні секти: духоборів молокан, навіть хлістів, аби тільки розпустити Російську православну церкву. Тому й віддав наказ розстріляти всіх до єдиного православних священиків, а храми перетворити на склади” [3].

Програмні вимоги більшовицької партії щодо релігії та Церкви, що їх сформував В. Ленін напередодні революції, знайшли відображення у декреті Раднаркому РРФСР від 20 січня 1918 р. під назвою “Про свободу совісті, церковні та релігійні громади” (“Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”). Положення декрету набули чинності в Україні в січні 1919 р. і були закріплені в Конституції УСРР у березні цього ж року. Відтак релігійні установи мали не втручатись у політичне, господарське та культурне життя країни, а державні органи – у канонічні справи Церкви. Тоді ще вільно можна було відправляти релігійні обряди з єдиною лише умовою: щоб вони не порушували громадський порядок і не посягали на права інших громадян. Релігійні почуття не тільки були враховані, а й захищені в чинному трудовому законодавстві.

Перелік святкових днів у так званому “соціалістичному календарі”, де значилися і релігійні святкові дні мав такий вигляд: 1-й і 2-й день Різдва (7–8 січня), 19 січня (Хрещення), 7 квітня (Благовіщення), 28 серпня (Успіння), 27 вересня (Воздвиження), п’ятниця і субота Страсного тижня, понеділок і вівторок Пасхального тижня, Вознесіння Господнє, день зіслання Святого Духа (Зелені свята). Для нехристиян

взамін названих або замість недільних днів допускалася можливість внесення у розклад інших свят. Заборонялося працювати в дні, які були пов'язані зі знаменними історичними і суспільними подіями: 1 січня (Новий рік), 9 січня (річниця Кривавої неділі 1905 р.), 27 лютого (скинення самодержавства), 18 березня (День Паризької Комуни), 1 травня (День Інтернаціоналу), 7 листопада (День пролетарської революції). Та прийняті закони й укази не стали реальністю сповна, оскільки право встановлювати порядок користування вихідними днями отримали державні місцеві органи праці виконкомів рад і ревкомів за згодою з місцевими радами профспілок. Виходило, що, з одного боку, вихідні і святкові дні були чітко визначені, з іншого – Наркомат праці УСРР видавав додаткові розпорядження і пояснення з приводу тих чи інших свят.

Доба воєнного комунізму до всього життя ставила суворі вимоги: на підприємствах стали широко запроваджуватися надурочні роботи, обмежувалися, а потім скасовувалися щорічні відпустки, зазнав скорочень і “соціалістичний календар”. Передусім зменшувалася кількість релігійних свят. Наркомат праці роз'яснював, що дні релігійних свят не є обов'язковими днями відпочинку, і при згоді наймачів і працівників можна працювати, що повсюдно і відбувалося. Такий підхід державні органи пояснювали воєнною необхідністю і винятковими умовами поточного моменту. У той же час державні органи рішуче боролися з порушеннями законодавства про святкові дні, які стосувалися історичних і суспільних подій. Порушники відповідали згідно законів революційного часу. Так, на Південно-Західній залізниці в 1919 р. було скорочено 5 днів релігійних свят і один день суспільно-політичних. Але абсолютна більшість трудівників України були віруючими людьми, і скорочення релігійних свят перетворилося для державних органів на велику проблему. Відділи праці були завалені проханнями дозволити відзначати свята, які люди справляли раніше кожного року, але в “соціалістичному календарі” не були передбачені. Наркомат праці таких прохань не задовольняв. Навпаки до порушників “революційної дисципліни” застосовувалися стягнення як до прогульників.

Звичайно потреба і сенс у скороченні кількості святкових днів у ті часи лихоліття, голоду і розрухи справді існувала. Але була й інша – ідеологічна мета. Військово-комуністична ідеологія, адміністративна система, що зароджувалися, були орієнтовані на придушення ініціативи особи, спрямовані на її ідеологічну стандартизацію і не могли терпіти духовні впливи, що пробуджували душу і давали можливість побути наодинці з собою, зі своєю родиною. Цього найбільше боялися ревнителі системи. Кожен мав бути на виду. Не дивно, що організатори нововведених радянських свят намагалися зробити їх якомога людянішими: поширення набували мітинги-концерти, демонстрації, паради. Одне слово – масові заходи. Для їх організації у школах радянського будівництва, які готували кадри радянських і партійних працівників, слухачі проходили спеціальну підготовку.

Обмеження релігійних свят було лише одним із перших кроків у напрямі державного проведення у життя марксистських постулатів щодо релігії у ході практичного соціалістичного будівництва. Розглядаючи Церкву як провідника буржуазної ідеології, гальмо соціалістичного будівництва, владні органи поступово посилювати репресії проти Церкви. Розширювалася антирелігійна пропаганда, в якій брали участь усі існуючі культосвітні організації [4].

Цей час в історії РПЦ був особливим. Помісний собор 1917–1918 рр. своїм

рішенням перервав т. з. синодальний період її існування, що тривав понад 300 років і зробив Церкву складовою частиною держави. Собор обрав митрополита Тихона (Белавіна) Патріархом Московським і всієї Русі і зайнявся величезною кількістю церковно-правових та адміністративних перетворень. Незважаючи на усі складнощі цієї перебудови церковного організму, РПЦ отримала у формі патріаршого правління можливості миттєво реагувати на зміни в суспільно-політичному житті країни і в такий спосіб зайняла достатньо мобільну і жорстку позицію по відношенню до більшовицької влади. Новообраний патріарх як голос Церкви з самого початку жорстко засуджував нову владу, а на початку 1918 р. піддав її анафемі (церковному прокляттю).

У своєму Посланні від 19 січня 1918 р. Патріарх Тихон, звертаючись до більшовицької влади, писав: “Опам’ятайтеся безумці, припиніть ваші криваві розправи. Адже те, що звершаєте ви, не тільки жорстока справа, це воістину справа сатанинська, за яку ви підлягаєте огню геєнському в житті майбутньо-потойбічному і страшному прокляттю потомства в житті теперішньому – земному”. Природно, що такі оцінки ситуації, перемножені на заклики до непокори новій владі, вели до стрімкого загострення конфлікту РПЦ з більшовиками і робили трагічну для церкви розв’язку цього протистояння майже невідворотною.

Саме у зв’язку із сказаним більшовицька влада, незважаючи на усю складність перших етапів її існування, розвинула активну законотворчу діяльність, спрямовану на обмеження можливостей впливу РПЦ на суспільні процеси. Уже 23 січня 1918 р. особисто В. Леніним було підписано Декрет Ради Народних Комісарів РСФРР “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”.

Декрет виводив Церкву за межі публічно-правового життя, перетворював сповідання та навчання релігії на приватну справу громадян, урівнював усі конфесії в правах, позбавляв релігійні організації фінансової та іншої підтримки з боку держави, відлучав Церкву від виконання ряду впливових функцій цивільної влади, повністю відсторонював її від школи. Відповідно до декрету релігійні організації прирівнювалися до приватних товариств і союзів, позбавлялися права юридичної особи, їхнє майно націоналізувалося, а можлива фінансова підтримка з боку віруючих мінімізувалася. РПЦ своїми документами з приводу Декрету 25 січня 1918 р. різко засудила цей документ. “Виданий Радою Народних Комісарів декрет про відокремлення Церкви від держави, – значилося в одному з таких документів, – являє собою під виглядом закону про свободу совісті, злісне посягання на весь уклад життя православної Церкви і акт відкритого проти неї гоніння”.

Однак, незважаючи на такі оцінки декрету, його положення в найближчому часі були деталізовані владою рядом підзаконних актів, що робили їх більш жорсткими та ще менш прийнятними для Церкви. На це ж спрямовувалися і роз’яснення центральних органів влади щодо конкретних випадків застосування положень декрету на місцях. Загалом за період з 1918 по 1924 рр. центральною більшовицькою владою було видано 126 декретів та підзаконних актів, що врегульовували життєдіяльність Церкви в нових умовах обмежень, препарування та зовнішнього тиску[5].

Відповідний декрет Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України було прийнято 22 січня 1919 р. Принцип відокремлення Церкви від держави знайшов закріплення у Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки,

прийнятої у березні 1919 р. Переслідувалася в першу чергу мета обмеження впливу Церкви на молодь, не допустити проникнення релігії у свідомість “соціально здорових” груп населення, першочергово у середовище молодих робітників і селян та інтелігенції. Усі духовні училища і семінарії передавалися у відання Наркомату народної освіти, всі навчатилі Закону Божого були звільненні від роботи, а його вивчення заборонялося, як і відправлення релігійних обрядів.

Єдиною суттєвою деталлю, яка відрізняла декрет від 22 січня 1919 р. від декрету, підписаного В. Леніним, було те, що українські більшовики залишали за релігійними організаціями право юридичної особи. Суттєво підривалися економічні засади Церкви. Церква позбавлялася права володіти власністю. Все майно РПЦ було оголошено народною власністю й переходило на баланс рад селянських і робітничих депутатів.

Однак уже у серпні 1920 р. РНК УСРР привів свій документ у відповідність до декрету РНК РСФРР. Уряд Радянської України приділяє не менше увагу деталізації цього документа в інших декретах і підзаконних актах, до чого його зобов'язує законодавчо закріплена необхідність погодження законодавчої політики з питання державно-церковних відносин з СРСР [6].

З політикою жорсткого обмеження участі Церкви у суспільно-політичному житті та розвалом її економічної могутності чітко корелювалося суттєве звуження загальногромадянських та політичних прав представників Церкви. Зокрема, Конституція РСФРР позбавляла активного і пасивного виборчого права “...монахів та духовних служителів церкви і релігійних культів”. У країні уже в ті часи закладалися основи “державного атеїзму”, коли ідеологічні настанови партії більшовиків реалізувалися радянськими органами за загальнонародні кошти.

Період воєнного комунізму як початковий етап комуністичного будівництва відразу після захоплення влади ознаменувався тим, що політика більшовицького уряду, яка проголошувала відокремлення Церкви від держави як умову забезпечення повної релігійної свободи, на практиці виражалася у державному наступі на Церкву, як на суспільний інститут (організацію), а на місцях переважно зводилася до розправи над духовенством і мирянами, пограбувань храмів та монастирів. Створене революцією нове суспільство релігії вже не потребувало.

У зазначеному контексті для партійно-державних органів радянської влади щодо своїх супротивників виникає закономірне питання, чому у запропонований варіант взаємовідносин нового режиму до Церкви не втрутилися мільйони релігійно-віруючих, у житті яких вона відігравала визначну роль протягом століть. Чому, коли радянська влада позбавила Церкву і монастирі земельної власності, релігійне населення не кинулося її захищати. Цілком очевидно, що новий тип взаємовідносин держави і Церкви зачепив лише економічні (зовнішні) їхні стосунки і торкнувся чужої земельної власності, яка у тривалий Синодальний період виступала засобом експлуатації вірян. Захисна лінія віруючих, які ототожнювали себе з Церквою на цьому рубежі була легко подолана комуністичним режимом, оскільки експансія держави не торкалася ціннісних речей, які знаходилися на рівні свідомості і підсвідомості. Опір комунізації почав наростати в той час, коли влада добралася до сакральних речей, серед яких можна назвати відкривання мощей, глюмління над ними, заборона хрещення тощо, оскільки мощі, наприклад, для релігійно віруючої людини були не просто предметом культового поклоніння, а й складалі її індивідуальну світоглядну традицію, важливе місце серед якої якраз і відводилося мощам.

Таким чином, із встановленням радянської влади розпочався трагічний, складний і суперечливий період існування Церкви в умовах комуністичної системи, що зароджувалася.

Використані джерела:

1. Энциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 гг. О труде, человеческой трудодеятельности, нравственности и морали. Институт праксеологии. – К., 1993. – С. 257.
2. Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью. Книга 3. – М. : Прометей, 1995. – С. 37.
3. Канигін Ю. М. Початок і кінець часів: Новітній погляд на історію / Ю. М. Канигін. – К. : А.С.К., 2005. – 448 с. – С. 139.
4. Андрусишин Б. Запустіння у храмах – пустка у душах / Б. Андрусишин // Дзвін. – 1993. – № 1. – С. 78-79.
5. Див. детальніше: проф. И. В. Гидулянов. Отделение церкви от государства. Полный сборник декретов РСФСР и СССР, инструкций, циркуляров и т.д с разъяснениями V отдела НКЮста РСФСР. Издание 2-е. – М. : Юридическое издание НКЮста СРФСР, 1924. – С. 387-391.
6. У лютому 1919 року РНК УСРР прийняла декрети “Про цивільний шлюб і про ведення книг актів громадянського стану” та “Про розлучення”, у травні 1919 року. – “Про передання майна монастирських та інших церковних установ у відання народного комісаріату соціального забезпечення”, у липні 1919 року. – “Про кладовище та поховання”. У свою чергу Наркомат освіти УРСР у тому ж 1919 році з метою забезпечення світськості школи також прийняв серію нормативно-правових документів: “Про передання всіх навчальних закладів у відання Відділу Освіти”, “Про релігійні обряди і викладання Закону божого в радянській українській школі”, “Про духовні училища та семінарії”, “Про вилучення з приміщень вищих шкіл республіки символів релігійних культів та необов’язковість викладання предметів релігійного характеру”. Інші наркомати УСРР виконували подібну роботу за своїми напрямками.

Бондаренко В. Д., Андрусишин Б. И. Модель государственно-церковных отношений начального этапа коммунистического строительства (1917–1921 гг.)

Раскрыта сущность советской модели становления и утверждения в Украине государственно-церковных отношений в период коммунистического режима 1917–1921 гг., когда было законодательно закреплён принцип отделения Церкви от государства. Проанализирована практика активного вмешательства государства в дела Церкви, которая воспринималась властями как политический оппонент .

Ключевые слова: *государственно-церковные отношения, модели, государство, Церковь, религия, праздничные дни, УССР, военный коммунизм, большевики, коммунистическое строительство.*

Bondarenko V. D., Andrusyshyn B. I. Model state – church relations initial stage of communist construction (1917–1921 years.)

The essence of the Soviet model of formation and establishment in Ukraine church-state relations during the communist regime of 1917–1921 . When it was legally enshrined the principle of separation of church and state. Analyzed the practice of active state intervention in the affairs of the Church, which was perceived power as a political opponent.

Keywords: *church-state relations, models, state, church, religion, holidays, USSR, communism war, the Bolsheviks communist construction.*